

Աննայի ժապաւինով պարանոցին կրելու, և մի արծաթեայ մէկալ կարապետ Բէզլարեանին կրծքի վերայ կրելու համար: Սինօզը վճռեց մէկալները ուզարկել Բեսարաբիոյ կոնսիստորիան՝ ըստ պատկանելոյն յանձնելու համար:

13 մարտի. Սինօզը վճռեց հրամայել Բեսարաբիոյ և Սոր Մախիջեանի կոնսիստորիային հրէուհի Աննա Մարկովնա Ազլիցկուն մկրտութեամբ ընդունել Հայոց եկեղեցու ծոցը:

ՅԱՆԵԼՈՒՄԸ ԵՐԱՐԱՏԻ 1898 Թ. ՄԱՐՏ և ԱՊՐԻԼ.

ՍՈՒՐԱՏ ՊԱՏՄԱԳԻՐ

Ե Ի

Մ Ո Վ Ս Է Ս Խ Ո Ր Ե Ն Ա Յ Ի.

Այս երկու պատմագիրները փիճակը զարմանալի կերպով կապուեցին միմեանց հետ. երկուսի առընչութեան խնդիրը՝ զանազան տեսակ կարծիքների և քննութեանց ենթարկուելով, այժմ՝ երեւում է թէ վախճանական լուծման է համուժ: Գեոմիայն մի քանի ամիս է անցել Սոկրատի պատմութեան հրատարակութիւնից, որի յառաջաբանի մէջ այնպիսի արդիւնքների էի հասել, որ համոզուած էի թէ՛ վերջնական է լինելու, և ահա շնկատուած ուշադրութիւնից վրիպած մի փոքրիկ, աննշան հատում այսօր յեղաշրջել է իմ համոզմունքը և ես ստիպուած եմ թողնել բաժանուել իմ երկարժամանակեայ հաստատուն կարծիքից և միանալ նոցա հետ, որոնք վաղուց փոխել են իրենց հայեացքը մեր Պատմահօր մասին: Այսօր ինձ համար էլ իրողութիւն է, որ Մովսէս Խորենացու անունով մեր ձեռքը հասած Հայոց Պատմութիւնը այլ ևս չէ կարող եւրօգ դարու գործ համարուել, ևս Սոկրատի հրատարակութեան յառաջաբանի մէջ ընդարձակ տեղ էի տուել Սոկրատի, Սեղրեստրոսի և Խորենացու պատմութիւնների փոխառութիւններին. իմ նպատակից դուրս է եղել քննել Խորենացու խնդիրը ամբողջութեամբ, այլ ևս փորձել եմ որոշել մի-

միայն յիշեալ գործերի մասին յայտնած կարծիքները, Իմ ստացած արդիւնքի էական կէտերը սօքա են.

ա. Խորենացին անկախ է Մեծ և Փոքր կոչուած Սոկրատներից, ինչպէս նաև Սեղրեստրոսի վարքից. նա դոցանից ոչ մէկից չէ օգտուել՝ ոչ յունարէն քնագրից և ոչ էլ հայերէն թարգմանութիւնից:

բ. Յիշատակարանների տուած հաստատուն վկայութիւններով գտել եմ Մեծ Սոկ. և Սեղրեստրոսի վարքի հայերէն թարգմանութեան տարիները և հաւանական հիմունքներով որոշել Փոքր Սոկ. կըրճատման ժամանակը:

գ. Պրոֆ. Կարիէրի և ուրիշների հետ ընդունելով որ կապ կայ Խորենացու և Փ. Սոկրատի մէջ, պնդել եմ նոցա դէմ որ Խորենացին է վերջինին աղբիւր ծառայում, որը համառօտուել է եւրօգ դարում: Հետեւապէս Խորենացին այդ ժամանակ արդէն կար և տարածուած էր, ուրեմն նրան չէ կարելի Ը կամ Թ դարը բերել:

Գրքիս հրատարակութիւնից շատ չանցած քննական յօդուածներ լրջա տեսան, Պ. Սո. Մալխասեանը գրեց «Մշակի 1897 № 113-ի մէջ. նա ընդունում է իմ եզրակացութիւնները: Պրոֆ. Գր. Խալաթեանը ավետարանող քննութիւն տուեց «Հանդէս Ամսօրեայի 1897 թ. Հոկտ. նոյ. և Դեկտ. ամսահամարներում: սրա մասին իմ ասելիքը ստորեւ է, Գեր. Սահակ եպիսկոպոսը տուել է Սոկրատի տպագրի Ա. գրքի և Երուսաղէմի ձեռագրի տարբեր ընթերցումները՝ իւր գիտողութիւններով «Արարատ»ի մէջ. զրա մասին ևս արդէն գրել եմ նոյն «Արարատ»ում 1897, Սեպտ. Հոկտ. (էջ 406-411-ի):

Դարձեալ նոյն տեղը (էջ 422-424) Գ. Տէր Մկրտչեանը քննելով Խոր. ժամանակի խնդիրը իւր նոր գտած փաստով, ընդունում է իմ կարծիքը՝ միայն Փ. Սոկրատի մասին։ Եւ ի վերջոյ Հ. Բ. Սարգսեանը Բագմա-վէպի մէջ 1897. Դեկտ. (էջ 565-575) յայտնում է, որ Սոկրատի հրատարակութիւնը մեծ պակասութիւններ ունի, որովհետեւ իր ուղած ծրագրով չեն հրատարակել և որ հրատարակչի յառաջարանի մէջ մի քան չկայ ասուած, որ ինքը իւր հմտալից յօդուածներում արդէն ասած չլինէր։

Այս քննադատութիւնները, մանաւանդ Պրոֆ. Խալաթեանի և Գ. Տէր Մկրտչեանի՝ նոր կոռուաններ են տուել խնդրի լուծման համար, ուստի հարկ եմ համարում՝ պատասխանելով նոցա, վերստին քննել և ուղղել յառաջարանիս մի քանի կէտերը և ասել թէ՛ ինչ անհիմն բաներ կան նոցա ասածների մէջ։

Իմ արած մեծ սխալը Սեղրեստրոսի ընդարձակ վարքի մի հատուածի և Խորենացու պատմութեան Բ. 83 նմանութիւնների կշռագատութեան մէջն է եղել, որովհետեւ թէ դոցա մէջ ակն յայտնի նմանութիւն կայ, այդ ես տեսել եմ և շեշտել։ «Սորենացին և Բնդարմակ վարքի կարելի է ասել յառաջի առաջում են նոյն աղբիւրից, Խորենացին համառուում է» (էջ ԾԵ), իսկ մի ուրիշ անգամ ասել եմ։ «Խորենացին Սեղ. համառու վարքի հետ համաձայնելով հանգերձ, ունի ակնյայտի տարբերութիւններ, դուրս է գալիս այն, որ նա մտնում անուրիսեանց մէջ Բնդարմակի և նման»։ Եւն (էջ ԾԵ), Եւ ստորեկրպայտրեմ թէ ինչն է ինձ շփոթեցրել և ուղիղ եղրակացութիւնից հեռացրել, բայց խնդիրը վրձնողը այնքան էլ իմ բաղդատած հատուածը չէ, այլ մի ուրիշ մեծ, բառացի արտագրած հատուած, որը վրիպել էր իմ ուշադրութիւնից և որ աւելանալով առաջինի վրայ՝ այլ ևս կասկածի տեղիք չէ թողնում։

Այդ հատուածը Սեղրեստրոսի ընդարձակ վարքի այն կտորն է, որի մէջ վարքագիրը գեղեցիկ խօսքերով նկարագրում է իւր գոված սրբի հոգեկան բարձր յատկութիւնները և Մ. Խորենացին հայտնի է իմ հոգեկանից նոյնը փոխ առնելով չնչին և այն էլ գիտակցական փոփոխութիւններով յատկացրել է ս. Մեսրոպին, Հատուածի նմանութիւնը միաժամանակ և միմանցից անկախ նկատել են պ. պ. Նորայր Բիւզանդացին, Գրիգոր Խալաթեանը և Գալուստ Տէր Մկրտչեանը, երեքն էլ Խորենացու պատմութիւնով մասնագէտ պարագրոսներ, իսկ ես Խորենացիով առանձնապէս մինչև օրս չեմ պարապած, և չէի կարող հետևապէս՝ Սեղրեստրոսից—Մեսրոպ՝ այնքան հեռու անձանց վարքերի մէջ որևէ նմանութիւն որոնել և գտնել։

Խնդրական հատուածները արդէն Պրոֆ. Խալաթեանի և Գ. Տէր Մկրտչեանի վերոյիշեալ յօդուածներում առաջ են բերուած և պարզաբանուած։

սակայն խնդրի լուսաբանելուն համար իմ պարզաբանութիւններով այստեղ կ'ընեմ։

Նախապէս պէտք է իմացած՝ որ երեք միմեանցից համարեա անկախ զրբեր կան, որոնցից իւրաքանչիւրի առնչութիւնը Խորենացու հետ հարկաւոր է ապացուցանել կամ հերքել։

Դոցանից ժամանակով ամենահինն է Հոռմայ Սեղրեստրոս պապի ընդարձակ վարքը, որը թարգմանուել է հայերէն Աբասուն Գրիգորի Չորոյփորեցու ձեռքով, Կամսարականների փեսայ Վրաց Ներսէս իշխանի՝ հրամանաւ (Տ. յառաջ. էջ 26) փրկչական 678 թուին, Բացի Հ. Բ. Սարգսեանից, միւսները ընդունում են այս թուականը, որ առնուած է հաստատուն յիշատակարանից։ Այս գործի բուն ընագիրը իւր ներկայ գրութեամբ գրուել է Ե. դարու վերջերում՝ լատիներէն, իսկ Զ. ի սկիզբները թարգմանուել է յունարէն լեզուով 2 միայն Ե. դրի վերջին կիսում յունարէնից հայերէն։

Երկրորդն է Սոկրատ Սեղրաստիկոսի Գ. դարում յունարէն լեզուով գրած ընդհանուր Եկեղեցական Պատմութիւնը. Փիլոն Տիրակացին ուղիղ 695—696 թ. նոյնը թարգմանել է հայերէն, թարգմանութեան տարեթիւը առնուած է Երուսաղէմի ձեռագրի մի յիշատակարանից, որի մէջ կան հին հունարէն (synchronismo) տարեթուեր (տ. յառաջ. էջ 2Գ—2Ե). դարձեալ նոյն Հ. Բ. Սարգսեանը ընդգէմ իմ և միւս քննադատների փորձում է մի մեծ գիւտ անել և ապացուցանել, որ այդ թարգմանութեամբ յաջող կերպով պիտի պարզուի Խորենացու կնճիռն, եթէ ընդունինք (?), որ դա՛ ոչ թէ 696-ին, այլ Լևոն Բ կայսեր առաջին տարին, այն է 474-ին կարելի է (?) որ թարգմանուած ըլլայ՝ փոքր թարգմանիչներէն միոյն ձեռքով։ 5 մենք մընալով մեր կարծիքի սպասելք և յուսանք։

Աւերպապէս երրորդն է Փոքր Սոկրատ կոչուածը, որ առաջին երկու գործերի հայերէն թարգմանութեան համար և ի մի ձուլուած, այնպէս որ սա՛ն զիրք է ներկայացնում, Սրա տարեթիւը յայտնի չէ. մօտաւորական հաշիւներով ենթադրական ժամանակը համարել եմ Ե. դր դարի վերջը, Մեր պատմագիրներից իմ գտած ամենահին տեղեկութիւնը ինձ հասցրել էր միայն մինչև ԺԳ-րդ դարը, բայց յետոյ Գալուստ Տէր Մկրտչեանը Անանիա Մոկացու

1 Բնդարմակ եւ Գր. Խալաթեանի տաածը Արշարունեաց Գրիգոր Եպիսկոպոսի մասին (shu brui յօդուածը էջ 290)։

5 M. l'abbé Duchesne. Le liber Pontificalis etc l. p. cix et ex.

2 Shu Բագմալիկ 1897 Դեկտեմբերի էջ 574—575։ Հետաքրքիրն այն է, որ Հ. Սարգսեանը Հինք համաժամանակ բոլոր մի կողմից բողոք և չիսեմք ինչ կիսմ վրայ, ուղիղ է համարում զոցանից միայն մեկը, իսկ միւսները։

ները կարող են բնագիրը կամ վերջիշնալ յօգուածները համեմատել. համառօտը շատ է տարբերուի մի Պ. Խալաթեանի ենթադրութիւնը՝ թէ Խոր. հատուածի սկզբի «գերազանցեալ» բառը, փոխանակ «բարեկայելացեալ» Փ. Սոկրատիցն է կարծում ենք, ոչ մի հիմք չունի. «գերազանցեալ»ը շատ սովորական բառ է, եթէ այդպիսի բառերի համար աղբիւրներ որոնենք, այլ ևս ո՞վ կունենայ իւր աշխատութիւնը:

2.

ՎԱՐՔ ՍԻՂՅ. էջ 715.

ՄԱՂԱՅԻՍ ԽՈՐԵՆ. Գ. 29.

«Յետ բարերախառայն ձեր պատերազմաւ Սարմատացոցն դարձի»: 4. «Յետ բարերախառայն Վաղարշապատի Գրացն յալբարեքամբ դարձի»:

Այստեղ ոճական փոխառութիւն է և ցոյց է տալիս, որ Խորենացուն ծանօթ և ընտանի էր Սեղբեստրոսի թարգմանի ոճը:

3.

ՎԱՐՔ ՍԻՂՅ. էջ 710—727.

ՄԱՂԱՅԻՍ ԽՈՐ. Բ. 83.

4. (Սոստատ) ոչ գիտէր զառի պառնկէն ծնեալն... առ ի Հեղինեայ (740):

5. Ընդ նոյն աւուրս լինին հարօտնիք և Մաքսիմիայ դստերն Դեոկլետիանոսի (ի Նիկովրայ), փեսայանալով նմա Սոստանդիանոսի կեսորի, որչա՛յ Սոստայ թագաւորին Համայն:

2. Սոստանդիանոս կայսր պատանակ գոյով... պարտեալ... տրամեալ էր... տեսնել ի գիշերին... յորում ննջէր (744) տեսել ակնհերեակի յերկին խաչ... աստեղաց (ձառնած աստեղեայ) այսու յաղթեալ (745)... հրամայեաց ասնել զարքնակ խաչին... և տանել առաջի... պատերազմաւ յաղթեաց (746):

2. որ ոչ էր ի զստեքն Մաքսիմիանոսի, այլ Հեղինեայ պառնկէ ծնեալ: (և յետ ոչ քաղաք մեռեալ կոստանդիանոսեայ նմա առաքէ Դեոկլետիանոս զնորին որդի և զերօրիպեցեալն Սոստանդիանոս):

5. Դեոկլետիանոսի թագաւոր... խորհեաց... վասն Սոստանդիանոսի կայսրի որչա՛յն Սոստայ թագաւորին Համայնացոց... փեսայացն տանել ի զուստը... Մաքսիմիայ (749)... եղևն ապա հարստնիք Սոստանդիանոսի և Մաքսիմիայ (720):

4. Սա յառաջ քան զքաղաքս յեղևն մինչեւ կեսոր էր, պարտեալ ի մարտ և տրամեթեամբ մեծաւ ննջեալ, երեսթացաւ նմա ի քուն խաչ աստեղեայ յերկնից, պարտեակեալ գրով, ասէ, այսու յաղթեալ զոր արտեալ (սիւզնոյն) և յառաջաբերեալ յաղթեաց պատերազմացն:

4. Իսկ Սոստանդիանոս թագաւոր զՄաքսիմիայ Դեոկլետիանոսի (724) զուստը անելով կին, զբազում ի քրիստոնէից ստատկեր, և ինքն եղափանդական բողոքութիւն ըստ բոլորն ընկալ:

4. Բայց յետոյ հրապարակ ի կնալն իւրմէ Մաքսիմիայ, ի զստեքն Դեոկլետիանոսի, յաբոյց հալածանս եկեղեցւոյ, և զբազում վկայեալ, ինքն եղեփանդական բողոքութեամբ ըստ

եալ մարմնոյ վերաբերեալ: Բոլոր ընկալեալ մարմնոյն ապականեցաւ (վասն յանդգնութեանն):

Առախ... Արեղիկեանն կախարդ և Մարտիկեանն բժիշկք, և ոչ միայն նոքա (ձառնած աչքք) այլ և որք ի Պարսից ամեալք... ոչ կարացին աւգնել (722):

2. որ ոչ կարացին բուժել և մարտիկեան բժիշկք... զի թա ի Պարսից և ի Հեղիաց, սակայն և այնք ոչ հասին նմա յօգուած:

5... Ոմանք... ի քրմանց տաճարին ասելով, պարտ է աւագան լինել... և լնուլ զնա արեամբ... մանկաց... չիւրմ գոյով... գտանել բժիկութիւն... բազմութիւն մանկանց սփն...:

5. 2. որ և քուրմք ոմանք (ի դիւաց խրատուէ) հրամայեցին բազմութիւն տղայոց զենուլ յաւազանս և չիւրմ արեամբ լուսնալ և ողջանալ:

6. Մարք մանկանցն (725)... սգով մեծաւ գոչելով... կականագոչ ողբովք (724)... և պարտեալ թագաւոր... նախամեծարել պատուեմ քան զինն առողջութիւն զանապական տղայոցն փրկութիւն (725):

6. Որոյ լուսեալ զլալեան մանկանցն հանգերմ մարցն կականմարք զթացեալ մարդասիրեաց զնոցայն լաւ վարկուցեալ քան զիւրն փրկութիւն:

7. և ի նմին գիշերի տեսնէ... երեկցան սուրբ առաքեալքն... ասելով... զի առաքեացես առ Սեղբեստրոս կպիսկոյտ... որ է ի լերինն Սեղբայտիս (726) թագուցեալ... զանկն ի ձեռն Սեղբեստրոս զուցանել քեզ կարտացէ աւագան բարեպաշտութեան յորում լուսեալ բացամարտեցին (727):

7. (Յաղագս որոյ զփոխաբէնն յԱստուծոյ ընդունի), յանրջական տեսութիւն առաքելոցն առեալ հրաման որբիլ լուսացմամբ կենսատու աւագանիս ի ձեռն Սեղբեստրոս կպիսկոյտի Համայն, որ ի նմանն հալածանացն թագուցեալ էր ի Սորակիսն լեռանն:

(Յորմէ և աշակերտեալ հաւատաց, զբանաւորն ամենայն բառաւարով Սոստոսոյ յերեսաց նորա, որպէս համառօտ ստացանէ քեզ Ազաթանգեղոս): 4

Պր. Խալաթեանը արտագրում է Սեղբեստրոսի համարեա ամբողջ հատուածը և ստորագրում նման բառերը՝ մենք զիտմամբ քաղուածօրէն ենք վերարտագրել և թուահամարներով համեմատութիւնը հեշտացրել:

Այս հատուածը ևս արդէն բաղդատել եմ յառաջարանիս մէջ (էջ Ծ—ԾԴ) և թէ և գտել էի «ակնյայտի նմանութիւններ» և նոյն իսկ «բառացի արտագրութեան» հետքեր, բայց իսկական եզրակացութիւն չէի հանել. ոչ թէ ինչ որ կանխակալ կարծիքի շնորհիւ նախափճոն էի՝ վիճելի խնդիրը, ինչպէս Պրոֆ. Խալաթեանն է ինձ մեղադրում, այլ որովհետև Խորենացու երկու կէտը ինձ մոլորեցրել էին. առաջինն է յիշեալ զլիս մէջ գործածուած «սիւզնոյն» բառը և ապա զլիս վերջում Ազաթանգեղոսի ակնբեակի յիշատակութիւնը, երբ նկատուել է առաջի մեծ բառական փոխառութեան հատուածը իրաւ հեշտ է հասկանալ, որ Խորենացին զիտարեալ, նախա-

1. Տես Գ. Տիր-Մկրտչեանի յօդ. էջ. 423 և ծն. Այս կարը նկատելի են միայն պ. նոքայր և Տիր-Մկրտչեանը:

1 Տես Գր. Խալաթեան յ. 8. էջ 341—343. համաձայն եմ նրա հետ, որ Խորենացու միայն վերջի խորհրդն ևն Ազաթանգեղոսին վերաբերում և ոչ ամբողջ գրութիւնը:

օգտուել. և արգեօք հայերէն թարգմանութիւնից, թէ յունարէն բնագրից, նա խուսափելով իւր վերջին երկու եզրակացութեան մէջ էլ շեշտում է միայն Սոկրատի եօթներորդ դարու թարգմանութեան համապատասխանութիւնը և Սեղբենտրոսի նշոյալէս եօթներորդ դարու վերջում կատարուած ընդարձակ և համառօտ քարզմանութիւններ» (?), առանց յիշելու հայերէն Մեծ Սոկրատը կամ նրա յոյն բնագիրը:

Ուրեմն մենք չենք գտել, մեր քննադատներն էլ չեն ցոյց տուել թէ Խորենացին ինչ դէպքերում է օգտուել Մ. Սոկրատի յոյն կամ հայ օրինակներին, մինչև այդ ցոյց չտրուի, նա չէ կարող Խորենացու աղբիւրների կարգում հաշուել:

9.

ԽՈՐԵՆԱՅԻ ԵՒ ՓՈՋՐ ՍՈՒՐԸՏ.

Անցնենք երրորդ, և իմ կարծիքով ամենակարեւոր խնդրին. Խորենացին ծանօթ էր Փոքր Սոկրատին, թէ հակառակն է ուղիղ: Եթէ 676 թիւը այժմ Խորենացու պատմութեան ամենահին յայտնի թուականն է, որից առաջ նա լինել չէ կարող, ապա եթէ ցոյց տրուի այս երկու պատմագիրներին կապը և հաստատուն առնչութիւնը, այն ժամանակ կու-նենանք Խոր. պատմութեան մի երկրորդ տարեշրջան, թէև ոչ առաջուայ պէս հաստատուն տարե-թուով, որից յետոյ և կամ որից առաջ, անհնար կ'լինի նրա պատմութիւնն ընդունել:

Իմ բացատրութիւնները՝ թէ Խորենացին է Փղբը Սոկրատին աղբիւր ծառայել, պ. Խալաթեանին չեն համոզել. նրա կարծիքով պ. Կարիէրը արդէն հակառակն ապացուցել է. «Խորենացին, ասում է նա (էջ 292), ճանաչել է Խալեհէն Սոկրատի պատմութիւնը, այդ ապացուցել է, և մեր կարծիքով, համոզեցուցիչ կերպով, Պրոֆ. Կարիէր»։—Պէտք է հօշոյներէն Սոկրատ. Փղբըը հասկանալ, որովհետեւ պ. Կարիէրին միայն այդ էր յայտնի. Իսկ մենք կարծում ենք և համոզուած ենք, որ աւելի համոզեցուցիչ կերպով հակառակն ենք ապացուցել: Ի հաստատութիւն Կարիէրի կարծիքի պ. Խալաթեանը համամատում է Մեծ Թէոդոսի պատերազմը բռնակալ Նեփէնիոսի դէմ (Սոկր. Ե. Գլ. 25 էջ 480) և Հայոց պատերազմը դաւաճան Մեհրուծանից առաջնորդուած պարսիկների դէմ 2իրաւի դաշտում (Սոր. Գ. 37-րդ գլուխ), Խորենացու այդ գլուխը ըստ Խալաթեանի, մի քանի աղբիւրից յօրինուած մօզաիկ է: Եւ որի մէջ «եւ խմբացաւ պատերազմն, որ կոչի, միջևն պարսեցաւ, հոյսն ընդդիմ, ի վսխուռս դարձուցանէր, զօրն քչնամաց» և էն թանկագին քարերը առնուած պիտի լինին Փ. Սոկրատի վերոյիշեալ պատերազմի նկարագրու

Թիւրիյց, «ուր Փ. Բիւզանդ» թէև կերպարանափոխուած, պատմութեան հիմքն է կաղմումս (էջ 292—293), ևս հաւատում եմ և ընդունում որ Մ. Խոր. իսկապէս յայտնի գրութեանցն «մօզաիկ» կաղմի սիրումէ, ինչպէս այդ ցոյց է տուել ուրիշների հետ ինքը յարգելի գիտնականը, իսկ թէ մի որևէ պատերազմ նկարագրելով Խորենացին ստիպուած լինէր դիմելու Փ. Սոկրատի պատմութեան պէս մի խեղճ գործի և այնտեղից փոխ առնէր զօրք, թըշնամի, պարտեցաւ հողմ, պատերազմ, ընդդէմ, լոկ հայրէն և լամենաստփորական բառեր, այդ մենք ըմբռնել չինք կարողանում, որովհետև չենք ընդունում թէ Խորենացին այդքան սահմանափակ, լատիներէն շարագրութիւն գրող աշակերտի յատկութիւն ունեցող մէկը լինէր, որը իւր գրութեան մէջ յարմար թէ անյարմար գործ է անում Կիկերոնի, Յ. Կեսարի և ինչ անգիր, սովորովի ոճեր ու բառեր, այլ է եթէ պ. Խալաթեանը իւր համեմատած հատուածի մէջ ցոյց տար այնպիսի ընտրող փոխառութեան օրինակներ, ինչպիսիք շատ կան Գր. Աստուածաբանի գործերի մէջ (համեմ. իւր իսկ քնննութիւնը «Արարատ»-ի մէջ օր. 11, 12, 13, 14, 15, և ինչ և սոքա աշակերտական փոխառութիւններ չեն)

Մի ուրիշ հարց. Փ. Սոկրատի և Խորենացու նման դարձուածների մի մասը կայ նաև Մեծ Սոկրատի մէջ, միայն քերականական թեթեւ փոփոխութիւններով և իրեն յատուկ աննշան յաւելումներով: և հէնց այդ փոփոխութիւններով են երկուսը իրար նման, հետեւապէս տարբեր Մ. Սոկրատից, [որ ասել է Փ. Սոկրատի աղբիւրից: Սա շատ նշանաւոր խնդիր է. մեր յառաջաւանի մէջ քանիցս շեշտել ենք այդ իսկ պ. Խալաթեանը միանգամայն լռութեան է տալիս այդ կէտը, եթէ Խորենացին իրեն յատուկ վարպետութեամբ կարիք ունէր «մօզաիկ» կազմելու, ինչքան աւելի մեծ է եղել այդ կարիքը Սոկրատի համառօտչի համար, որ խեղճ և սահմանափակ մէկն էր, Թէ այդ նոր, պ. Խալաթեանի շատ անյաջող կերպով բաղդատած, հաստուածում և թէ Վրաց դարձի ու Վոստանդին մեծի բողոտութեան պատմութիւնների մէջ խորենացին և Փոքր Սոկրատը իրար նմանութիւն այդ կարելի է տեսնել, բայց նմանում են այնպիսի մոտերով որ չեն Մեծ Սոկրատի և Սեդրեայի: Ընդհանրապէս մէջ, Պր. Խալաթեանը ինձ հետ համաձայն է, որ Փոքրը երկուսի համառօտութիւնն է իրեն յատուկ յաւելումներով, թէև նա իւր վերջի եզրակացութեան մէջ խնդիրը շփոթելով կրկին՝ երկու լծարգմանութիւնների մասին է խօսում. Արդ՝ քնական է

1. Համեմատիր նրա բնութիւնը. «Մոլոխս Խորհեա-
ցի էւ իւր աղբիւրները, Գրիգոր Աստուածաբան», Յան-
րում «Արարատ»-ի 1897 թ. Նոյ. Դեկ. էջ 531—539.

երբ Խորենացու աղբիւրն ենք որոնում, որոնք նաև Փոքր Սոկրատի իւրատեսակ յաւելանալէն աղբիւրը, որոնք անկասկած հայկական են, և ոչ թէ առանց փաստի ընդունենք թէ հէնց Խորենացին է ամեն ինչ վերցրել, Ուրեմն մի առժամանակ Մեծ Սոկրատը մի կողմ թողնենք և քննենք Փոքրի յաւելուածներին խնդիրը, ինչպէս որ վարուել ենք զխաւորապէս մեր յառաջարանի մէջ 12 հատուածները բաղդատելիս, որոնց դարձեալ քննութեան կենթարկենք:

Հատուած 1. (Ծառաջ. Սոկր. էջ Ժ. պր. Խալ. յօդ. էջ 342)

Ծառաջարանիս այս առաջին հատուածում բաղդատուած է կեսար Վոստանդին կրած պարտութիւնը Բիւզանդացիներին և աստեղանշան խաչի տեսիլը երկնքում: Պր. Խալաթեանի հետ ընդունում եմ, որ Ընդ. Սեղբ. է Խորենացու աղբիւրը, բայց աւելացնում եմ, թէ չկայ որ Խոր. վերցրած լինէր Համառօտ Սեղբեստրոսից, և կարիք էլ չկար, որովհետև ամենը կայ Ընդարձակում տարբեր Համառօտից:

Հատ. 2. (Ծառ. էջ ԺԲ. Խալ. էջ 342.)

Բաղդատուած է Վոստանդին մեծի բորոտութեան, անմեղ մանուկների զոհելու գիտաւորութեան և Սեղբեստրոս եպիսկոպոսի ձեռքով հրաշքով ազատուելու պատմութիւնը, Խորենացու աղբիւրը Ընդարձակն է, բայց նա ունի մի քանի դարձուածներ և բառեր, որոնց նմանը կան և Փոքրում. թէ Խոր. և թէ Փոքրի մէջ դռա բղխում են ուղղակի Մեծից և ցոյց են տալիս փոխ աւնողի ինքնուրոյնութիւնը, օրինակ.

Խոր. բայց հրապուր-	Ընդ. Վ. իսկ կին նորա	Համ. Վ. բայց հրա-
կուլի կնոջն իւրմէ վրդովեաց	զնա հակա-	պուրեալ ի կնոջն
Մաքսիմիայ. յարոյց	ուսկ քրիստոնէից	իւրմէ Մաքսիմիայ.
հալածանա եկեղեցոյ	զբազումս ի քրիստո-	արար հալածանա ե-
և զբազումս վկայեալս.	նէից աստակեր.	կեղեցոյ. բազումք
ի Պարսից և ի Ընդկաց	ի Պարսից	եղեն վկայք...
...մարմնոյն ապակա-	...մարմնոյ վիրաւորե-	ի Պարսից և ի Հայոց.
կեցաւ.	ցաւ.	մարմին. ապականէր.
քուրմք սմանք ի գիւաց.	սմանք առ ի քրմանց.	քուրմք ի գիւաց.

Ընդարձակի «վրդովեաց» բառը Խոր. և Փոքրի մէջ զարձեւ է «հրապուրեալ», իսկ երկուսն էլ քրիստոնեաների մասին չկամենալով «սատակեր» դործ ածել, փոխել են «յարոյց» (արար) հալածանա եկեղեցւոյ... Այս դէպքում երկուսն էլ միեւնոյն աղբիւ-

րից են քաղում. գուցէ երկուսն էլ անկախ նոյն ձևով են կրճատել. կարեւորն այս է, որ ընդհանուր աղբիւրը երկուսի ձեռքն էլ տալիս է նիւթը, երկրորդ աղբիւրի դիմելու կարիք չկայ, Միակ թէական մտում են Խոր. «ի Ընդկաց», իսկ Փոքրի «ի Հայոց», յաւելեալ բառերը, Հետեւապէս այս հատուածը անկախ կերպով խնդիրը վճռել է կարող, ուրիշ փաստ որոնենք և յետոյ ինքն իրան այս հարցը կվճռուի:

3. Հատ. (Ծառաջ. էջ ԺԳ.)

Համեմատուած է Լիկինիոսի կայսր կարգուիլը Վոստանդին մեծից. այս հատուածը ամբողջ կը կրկնենք:

ԽՈՐ. Բ. 88.

Փ. ՍՈԿՐԱՏ ԷՋ 5.

«Ի բառնայն Աստուծոյ զբանաւոր. յերթում էառ (Վոստանդին ամենայն յերեաց Վոստանդին. զիմոս) զյաղթութիւն մի. նոսի, մեծարեաց նա զԼիկինիոս մե. աճաճուան թագաւորացն, ծաթիւն յոյժ, և ետ նմա կնութեան զԼիկինիոս քեռայր իւր բազբոյր իւր ոչ համամայր. ձիւրանեօք գաւորեցոյցաներ, և պսակաւ կայսերական զարդարեաց զնա, և յերկրորդական հասուցեալ պատիւս, արքայ ամենայն արեւելից կացոյց»:

Մեծ Սոկրատի Փոքրի բնագրի մէջ պատմուած է, որ Մարտինոս Գլխաւոր իւր մեծնելուց առաջ Լիկինիոս Բագրատունի իսկ Վոստանդինը իւր թագաւորակցին իւր քրոջը կնութեան տուաւ. ուրեմն բնագիրն ու համառօտութիւնը տարբեր են, Եթէ մի բոլոր ընդունենք, որ Խոր. օգտուել է թէ Մեծից և թէ Փոքրից, ինչպէս Պրոֆ. Խալաթեանն է ասում, այդ դէպքում էլ ի Խոր. հատուածը չի բացատրուիլ, և մենք ստիպուած երրորդ աղբիւր պէտք է որոնենք նրա «և յերկրորդականս հասուցեալ պատիւս, արքայ ամենայն արեւելից կացոյց» նախադասութիւնը բացատրելու համար. իրաւ է Մեծի մէջ կայ. «կեռայր (Լիկինոս) յարեալս, բայց թէ պատուով երկրորդական էր, երկուսի մէջ էլ ոչինչ չկայ, Մինչդեռ տեսանք թէ Խոր. Սեղբեստրոսի վարքից օգտուելիս շատ անգամ քերականական ձևերն էլ է պահպանել, ինչո՞ւ այստեղ այդքան տարբեր, և որտեղից են նրա յաւելուածները, որտեղից է Փոքր Սոկրատի աղբիւրը, Ուրեմն Խորենացու հատուածը Մեծ և Փոքր Սոկրատներով չէ բացատրուում. հարկաւոր է ուրիշ աղբիւր որոնել. Փոքր Սոկրատը տարբեր է պատմում իւր բնագրից, նրա Գլխաւորութիւնը Բագրատունի Խալաթեանն է, հետեւում է իսկ Խորենացուն ոչ, Թէ Վոստանդինը «միահամուռ» թագաւորներին յաղթեց, այդ չկայ Մեծի մէջ, դա է Խորեն. «ի բառնայն զբռնաւորսն ամենայն», և թէ «Վոստանդինոս զքեռայ իւր թագաւորեցոյցանէր» դրա միտքն էլ կայ Խոր. «արքայ կացոյց» բառերի մէջ, Այստեղ փոխառու

Թիւնը բառական չէ, այլ մտքով. բայց նախընթաց հաստատումով մենք տեսանք բառացի նմանութիւններ. այնտեղ ինդիքը չկարողացանք հաստատապէս որոշել, իսկ այստեղ երբ պարզ երևում է թէ երկուսից որը կարող է կախում ունենալ միւսից, նախընթացի անպատասխան թողած հարցը իւր լուծումն է ստանում:

5. Հատ. (էջ ԿԲ—ԿԴ) (4-ը թողնում ենք իրրել անկարելորդ.)

Խոր. Բ. 88 զլխում պատմում է Բիւզանդիոն քաղաքի վերաշինութիւնը Կոստանդին Մեծի ձեռքով. նա «յանրջական իմն նախատեսութեանց հրամայեալ» քաղաքը վերակոչում է «Խոր Հոռոմ», իսկ աշխարհ կոչեաց զնա Կոստանդինոս քաղաքս: Բազաքը զարդարելու համար «գաղանի եհան ի Հոռովմայ զասացեալսն պաղատիոն քերածոյ, և եզ զնա ի փորոնիս»: Մեծ Սոկրատը, նրանից առնելով Փոքրը, ունեն այս պատմութիւնը, էութեամբ նման Խորենացուն: մանրամասնութեան մէջ տարբեր: Մեծը միայն այսքան է ասում, որ Կոստանդին թագաւորը իւր իշխանութեան 20-րդ տարին «յինքեան իսկ համանուն» Բիւզանդիոնը մեծամեծ պարիսպներով և շինութիւններով զարդարեց «հաւասար թագաւորեցելոյն Հոռովմայեցւոց Կոստանդին քաղաք անուանելով, երկրորդ Հոռովտիրացոյց»: և զյիփռնան զերեքոտեանս յապարիսի նոր քաղաքիս զնէրս: Այնչ չկայ ոչ երազի և ոչ էլ «պաղատիոն»-ի ու «փորոնի» մասին. յետոյ այստեղ Կոստանդինը ինքն է քաղաքի անունը փոխում: «Կոստանդին քաղաք անուանելով»: իսկ Խոր. մէջ Կոստանդինը «անուանեաց նոր Հոռոմ: իսկ աշխարհ կոչեաց զնա Կոստանդինոս քաղաքս: Տեսնենք Փոքրը ինչպէս է պատմում: արդեօք նա հետևում է իւր բնագրին թէ ոչ, Թագաւորը արևմուտքից «գառնայր» (ունի Խոր. Մեծը չունի) «ի Կոստանդնուպոլիս» (Խոր. ուղիղ ունի «Բիւզանդիոն») և «ըստ տեսլիան ցուցակութեան» զարդարեց շինութիւններով, ինքն անուանելով Կոստանդինա քաղաք և «երկրորդ Հոռովտիրացոյց ի վերայ աշխարհին», շարունակութիւնը Մեծի պէս է: Այստեղ էլ բնականաբար առաջ են գալիս նոյն հարցերը, երկու գրողներից որն է միւսի աղբիւրը, Խորենացու պատմաւածքի զանազանութիւնները չեն մեկնում ոչ Մեծ, ոչ էլ Փոքր Սոկրատը, և ոչ էլ երկուսը միասին առած. պէտք է զարձեալ երրորդ աղբիւրի դիմել, որից նա պէտք է վերցնէր «պաղատիոն քերածոյ» և «փորոն» դարձուածները: Մինչդեռ Փ. Սոկրատի երազի և մանաւանդ «աշխարհին» խօսքի յաւելուածները բացատրում են

Խորենացու պատմութեամբ. ուրեմն եթէ կայ փոխառութիւն,—իսկ այդ ընդունում են բոլորը, անպայման Խորենացուց է:

Այսքանի բաւական եմ համարում երրորդ Փոքր Սոկրատի և Խորենացու առնչութեան խնդրի մասին. աւելին ցանկացողները թող բարեհաճեն հրատարակութեանս յառաջաբանի ԿԵ—ԷԶ. էջերը նորից ուշադրութեամբ կարդալ:

Ինչ համար անհամոզեցուցիչ, հետևապէս անընդունելի մնացին պոռթ. Խալաթեանի քննական յօդուածի եզրակացութիւնները, որոնք են.

ա. «Խորենացին ճանաչել է Սոկրատի եկեղեցական պատմութեան երկրորդ դարու հայերէն թարգմանութեան համառոտութիւնը, կամ որ նոյնն է. Փ. Սոկրատի և օգտուել է նորանից» (էջ 359): Մենք տեսանք որ Փ. Սոկրատը Խորենացու աղբիւր լինել չէ կարող, այլ հակառակն է ուղիղ:

բ. «Խորենացին ճանաչել է Ս. Սեղբեստրոսի վարքի նոյնպէս երկրորդ դարու վերջում կատարուած Ընդարձակ և Համառոտ հայերէն թարգմանութիւնները¹ (?) և օգտուել է նոցանից»: Ուղիղ է Ընդարձակի մասին ասածը, իսկ Համառոտի մասին ոչ: Ուստի լրացնելով և ուղղելով մեր հրատարակութեան յառաջաբանի եզրակացութիւնները՝ ի նկատի առած մեր քննադատների ասածները ընդունում ենք.

ա. Խորենացին օգտուել է 676 թ. հայերէն ընդունով թարգմանուած Սեղբեստրոսի ընդարձակ վարքից, հետևապէս այդ թուից առաջ չկար Խորենացու պատմութիւն:

բ. Խորենացին չէ ճանաչում Մեծ Սոկրատի ոչ հայերէն թարգմանութիւնը և ոչ էլ յունարէն բնագիրը:

1 Յարգելի Պրոֆեսոր մի քիչ հեղեղում է (էջ 340), որ եւ Խորենացու աղբիւր լինողներով Սոկրատի պատմութիւնը, որիչ «մեր մեռի յիսած թարգմանութիւն» եւ երկրորդ, և չիտեմ ինչ իման վրայ իմ եկրադրած է թարգմանութիւնը էջէ— էջէ և կամ «էջէ—էջէ» կ'ըստեմ: ուրեմն էջէ—էջէ իմն այն ինչ որ չեմ տես: իսկ այժմ կհամի՞ նա արդեօք ցոյց աւել «Այլ—այլ էջէ— էջէ Բ—Բէ—մե—էջէ—էջէ» (էջ 358 և 259) որով իմն իմն պարզօրէն հակասում է իմն որ իմն հեռավորակցելով ընդունելի է մի էջէ—էջէ Բ—Բէ—մե—էջէ և զրմից կատարուած մի համառոտութիւն (Համ. էջ 291, 292 և մասնակց 359 — եզրակացութիւնը):

դ. Փոքր կոչուած Սոկրատը կրճատուելով եօթ-
ներորդ դարու վերջում կամ ութներորդի սկիզբ-
ները, իւր բնագրից շեղուելիս և յաւելուած-
ներ ընդունելիս, օգտուել է ի միջի այլ հայաղբիւր-
ների, նաև Խորենացու պատմութիւնից:

դ. Խորենացու պատմութիւնը, ինչպէս որ այ-

սօր ունենք, գրուել է Փրկչական 676 թուից մինչև
եօթներորդ դարու վերջը, մօտաւորապէս նոյն դա-
րու վերջի 20—25 տարիների շրջանում:

Մեսրոպ Վարդապետ:

1898 թիւ 13 փետր.
Ս. Էջմիածին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆՔ.

(Փ ե տ ր ու ա ր ա մ ի ս)

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ.

Եղիսարեթուպոլսոյ Հայոց այլևայլ քաղաքա-
յին օրէնքներն ու կարգադրութիւնները. 33. —
Փաւստոս Բիւզանդացի և իւր պատմութեան խոր-
դասողը. 38. — Քենութեան արժանի կէտ մը Արա
Գեղեցիկն աւանդաբանի մէջ. 41. — Ակնարկ մը
Հայ հնագրութեան վրայ. 44. — Հաւաքածոյ Թրան-
սիլուանիոյ Հայոց դաւաճական բառերուն. 46. —
«Եղբայրական օգնութիւն». 51. — Յիշատակք Ռու-
բինեանց յերուսաղէմ և ի շրջակայս. 57.

ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ.

Նոր հրատարակութիւնք. 58. Ազգային թեր-
թերէ ծաղկեփունջ. — 1. Հայերէն նոր թերթեր. —
2. «Նոր լրջս». — 3. «Բիւրակն» — շարած թերթ: —
4. Նուիրատուութիւն: — 5. «Վրացիներու և հայ-
կաթողիկեաներու խնդիրը»: — 6. «Եղբայրական օգ-
նութիւն»: — 7. «Ներսիսեան դպրոցի պատմութիւնը». —
8. «Կտակներու շուրջը». — 9. Հայ գիտնական Ն.
Կարակաշի դիւնրտացիան: — 10. Հ. Գ. Զարբանա-
ւեանի յորեկեանը. — 11. † Գեղիանով. — 12. Գաղ.
հայերէն ընդարձակ բառարանը. 60:
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. 63.

Թանգեղոս. 90. Կենդանարան Արրահամ քահանայ
Կ. Պօլսեցի. 66. Նոր ուղևորութիւն ի Կովկաս: Հնա-
խօսական և ազգարանական. — Հայք. 74. Հարցա-
քննութիւնք ուսանողաց Մուրատ — Համալսարանա-
կան վարժարանին Պագուպի. 79. Կատարեալի այ
վերջաւորութիւնը աշխարհաբարի մէջ. 82: Վնու-
թիւն Ասլանբէգի բարբառին. 83.

ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ ԲԱԶՄԱՎԷՊԻ.

1. Հայ Բրիտանեայ հոգեւորականներու
նախնական տարազն. 38. 2. Վրաց մատենադրու-
թիւնն. 88.

ՊԱՏԱՍԽԱՆԻՔ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿԻ.

1. Գրարարի և աշխարհաբարի խնդիր (շար.
և վերջ Գ. պտսխնի (1897) Սուրհանդակի երրորդ
հարցման) 89. 2. Գրարարի և աշխարհաբարի խնդիր
(Է պատասխան (1897) յունուար ամսոյ Սուրհան-
դակին Գ. հարցման) 93. 3. Գաւառական բառեր
Ռւրմիոյ և Սալմաստի Հայոց (պտսխ. յուլիս ամսոյ
(1897) Սուրհանդակի Գ. հարցման) 96.

Լեռնեան հայկական վարժարան ի հռովմ. 99.
Քաղաքական ամիս. — Լուսիւր ց25 յունուարի. 108.
Զառանցանք (ընտղծ. Կէս գիշերին մենաւոր
առանձնութեան մէջ անտառում). 113. Նորայուր.
114. Պարունակութիւն ազգային պարբերական թեր-
թից. 115.

ԲԱԶՄԱՎԷՊԻ.

Եղիշէի պատմութեան շարադրութեան թուա-
կանը. 57. Մարարա Մծուրնացի կամ Կեղծ — Ագա-